

Підготувала
Н. М. Кондратюк
практичний психолог
Староолексинецької
ЗОШ I-III ступенів

Кременець 2018 р.

Профілактична програма створена для поширення інформації про можливості системної роботи з дітьми, батьками та педагогами задля подолання насильства над дітьми в школі. У програмі розглядаються теоретичні аспекти поняття «насильство», його види, нормативно-правова база щодо запобігання жорстокому поводженню та будь-яких проявів насильства; надано практичні рекомендації по формуванню в учнів навичок небайдужого ставлення та навичок поведінки в умовах тиску, пригнічення через систему вправ.

Матеріали програми можна використовувати соціальним педагогам, психологам, вчителям, які працюють безпосередньо з дітьми.

Дана програма випробувана у Староолексинецькій ЗОШ І-ІІІ ст., учасниками якої були батьки, педагоги, учні.

Зміст

I. Вступ	5
II. Структура програми	9
1. Лекційно – практичне заняття для батьків «Ми проти насилля»	12
2. Лекційно - практичне заняття для педагогів «Проблеми насильства серед дітей»	21
3. Тренінгове заняття для учнів 1-4 класів «Як добре бути друзями»	29
4. Тренінгове заняття для учнів 5-8 класів «Скажемо насильству – НІ !!!»	32
5. Тренінгове заняття для учнів 9-11 класів «Протидія виявам насильства в учнівському середовищі»	39
III. Додатки	49
IV. Література	61

Вступ

Сьогодення вимагає від дітей чимраз швидшого і якіснішого входження у світ дорослих, що не завжди відбувається спокійно й без насильства. Ми як представники дорослої частини людства прагнемо, аби процес соціалізації наших дітей відбувався якомога якісніше й безпечніше, а тому переконані в необхідності проведення заходів та впровадження політики захисту дітей від будь-яких форм насильства.

Законодавство України щороку поповнюється законами, що покликані захищати дітей від насильства та попереджувати його прояви в родині, у навчальних закладах, на вулицях наших міст. Та ефективно їх виконання можливе лише за умови спільної діяльності.

Сьогодні в нашій освіті виникає чимало проблем. Одним з невирішених питань, є те, що від учнів вимагають певних знань, а тому, як отримати ці бажані знання, - відводиться другорядне місце. У результаті виникає ситуація, коли учень, а він і талановитий, розумний і начитаний просто не знає, як правильно поводити себе в скрутній для нього ситуації. Соціально-психологічна ситуація, яка склалася в Україні, потребує спільних дій усіх зацікавлених структур суспільства. Також викликає занепокоєність частота проявів насильства і в учнівському середовищі. Мають місце випадки, коли учні, спілкуючись один з одним, з'ясовують відносини не шляхом конструктивного діалогу, а з позиції агресивних дій.

Педагоги, які працюють з дітьми, не завжди мають достатньо якісну підготовку для ефективної роботи. Причини різні – брак спеціалізованої підготовки, швидка зміна реалій життя тощо.

Профілактика проявів насильства в учнівському середовищі є одним із пріоритетних напрямків діяльності працівників психологічної служби навчального закладу.

Профілактична робота в загальноосвітніх навчальних закладах проводиться на трьох рівнях, а саме:

- первинна (загальна просвіта суб'єктів навчально-виховного процесу щодо жорстокого поводження, насильства, захисту прав), що проводиться з педагогічними працівниками, медичним та господарським персоналом закладу освіти, учнями та їхніми батьками;
- вторинна профілактика проводиться з дітьми та їхніми сім'ями, у яких виявлено ознаки ризику потрапляння в складні життєві обставини. Це цілеспрямована робота з окремими групами дорослих і дітей з метою зміни ставлення до поводження з дітьми, формування гуманного ставлення дорослих до дітей, життєвих умінь, навичок дорослих і дітей, роз'яснення сутності й відповідальності за жорстоке поводження з дітьми;
- третинна профілактика проводиться з тими, хто постраждав від жорстокого поводження, з метою навчання самозахисту.

Фахівці визначають такі основні форми просвітницької роботи щодо попередження насильства:

- лекційна робота;
- організація конкурсів, фестивалів, акцій;
- організація клубів з правових знань;
- лекторії (кіно, відео) правових знань;

- організація на базі загальноосвітнього навчального закладу консультативних пунктів, де всі учасники навчально-виховного процесу можуть отримати консультації практичного психолога, соціального педагога, юриста, де можна провести зустрічі з працівниками правоохоронних органів.

Слід зауважити, робота з роз'яснення та вивчення чинного законодавства, міжнародних актів проводиться з урахуванням вікових, індивідуальних особливостей дітей та учнівської молоді.

Колективні форми й методи навчально-виховної роботи (міні-лекції, бесіди, диспути, усні журнали, кінолекторії та ін.) охоплюють одночасно велику кількість підлітків та молоді, сприяють створенню їхнього позитивного настрою.

Проведення профілактичних заходів щодо насильства серед дітей та учнівської молоді сприяє формуванню правосвідомості та правової поведінки учнів, відповідальності за своє життя, розвиває активність, самостійність, творчість, створює умови для самореалізації особистості учня.

Актуальність даного питання визначається тим, що у сучасних умовах зростає частота і ступінь виразності агресивної та жорстокої поведінки підлітків. Проблема насильства над дітьми залишається актуальною, незважаючи на те, що на законодавчому рівні будь – які прояви насильства по відношенню до дитини, зокрема фізичне покарання, заборонені. Насильство може чинитися як дорослими щодо дітей, так і самими дітьми відносно одне одного.

Профілактична програма - спрямована на профілактику виховання та соціалізацію, відхилень у розвитку і поведінці учнів. А також на розвиток загальнолюдських цінностей: моральності, духовності, гуманності, емпатійності, толерантності.

В рамках Програми практичним психологом, використовуються наступні форми та методи роботи: тренінгові заняття, міні-лекції, бесіди, консультації, розвиваючі заняття.

Мета програми: попередження проявів жорстокості і насильства та забезпечення прав неповнолітніх у навчальних закладах, надати інформацію про насильство, права та обов'язки батьків, щодо виховання дітей; навчити батьків норм толерантних взаємин у сім'ї; сформувати у педагогів уміння і навички розуміння та розв'язання проблеми насильства між дітьми; сфокусувати увагу учасників на проблемі насильства у дитячому середовищі, та визначити власне місце у вирішенні цієї проблеми.

Завдання програми:

- навчити учнів, батьків, педагогів конструктивних форм поведінки та основ комунікації;
- розвивати здібності учнів адекватно сприймати себе та інших людей;
- знизити рівень емоційної напруги та регуляцію соціальних відносин;
- формувати навички позитивного впливу на оточуючих, прищепити навички самоконтролю;
- ознайомити учнів не лише з їхніми правами а й з обов'язками;
- закріпити і поглибити знання учнів про права людини, про насильство та його види;
- сформувати навички правомірної поведінки, вміння самостійно приймати рішення, відстоювати власну думку;

- сприяти протистоянню різним видам насильства та освоєнню інформації про юридичний захист та психологічну допомогу.

Цільова аудиторія: учні 1-4, 5-8 та 9-11 класів, батьки, педагоги. Дану програму можуть впроваджувати практичні психологи та соціальні педагоги загальноосвітніх навчальних закладів.

Строк реалізації програми I та II навчальний семестр.

Очікуваний результат: зниження рівня агресивності та ворожості, як передумова безконфліктної поведінки, позитивна динаміка розвитку особистісних рис учнів, активізація соціальної активності та доброзичливих відносин між учнями, підвищення самооцінки, розвиток комунікативних та емпатійних здібностей.

Структура програми

№ з/п	Тема заходу	Мета заходу	Зміст роботи	Тривалість заняття
1	Лекція для батьків з використанням відеоматеріалів на тему: «Право дитини на захист від насильства»	Надати інформацію про насильство, права та обов'язки батьків, щодо виховання дітей; навчити батьків норм толерантних взаємин у сім'ї.	1. Привітання учасників (2хв.) 2. Цілі та завдання заняття (повідомлення правил роботи групи) (10 хв.) 3. Проведення вправи «Для чого???» (мозковий штурм) (5 хв.) 4. Ознайомити учасників з проблемами насильства, правами та обов'язками батьків щодо виховання дітей (міні-лекція) (20 хв.) 5. Вправа «Обмеження і дозволи» (індивідуальна робота) (10 хв.) 6. Перегляд відео-презентації «Прохання дітей до батьків» (обговорення) (10 хв.) 7. Анкетування «Чи гарні ви батьки?» (10 хв.) 8. Підбиття підсумків, (загальне обговорення) (5 хв.) 9. Прощання. Вправа «Оплески» (1 хв.)	90 хв.
2	Тренінгове заняття для педагогів з використанням відеоматеріалів на тему:	Сформувати у педагогів уміння і навички розуміння та розв'язання проблеми	1. Привітання учасників (2хв.) 2. Цілі та завдання заняття (повідомлення правил роботи групи) (3 хв.) 3. Актуальність проблеми насильства у дитячому колективі (міні-лекція) (10 хв.)	90 хв.

	«Проблеми насильства серед дітей»	насильства між дітьми. Сфокусувати увагу учасників тренінгового заняття на проблемі насильства у дитячому середовищі, та визначити власне місце у вирішенні цієї проблеми.	4. Перегляд презентації «Проблеми мобінгу і булінгу в шкільному середовищі» (обговорення) (15 хв.) 5. Вправа «Знайомство з національною нормативно-правовою базою» (робота у групах з документами за методом «Ажурна пилка» (20 хв.) 6. Вправа «Заплакана дівчинка» (мозковий штурм) (10 хв.) 7. Вправа «Самооцінка: використання особистих якостей педагогів та ресурсів школи» (групова робота) (15 хв.) 8. Підбиття підсумків (5 хв.) 9. Прощання. Вправа «Оплески» (1 хв.)	
3	Заняття для учнів 1-4 класів на тему: «Як добре бути друзями»	Формувати самоповагу й повагу до учасників заняття, розвивати впевненість у собі, підвищувати самооцінку, розвивати вміння виявляти симпатію до інших.	1.Привітання учасників. Вправа «Знайомство» (5 хв.) 2.Вправа «Правила роботи» (інформаційне повідомлення) (2 хв.) 3.Вправа «Легідні слова» (групова робота) (7 хв.) 4.Вправа «Хвальбинки» (індивідуальна робота) (5 хв.) 5.Вправа «Чарівний стілець» (групова робота) (5 хв.) 6.Вправа «Кумедний малюнок» (тематичний малюнок) (10 хв.) 7.Прощання. Вправа «Оплески» (1 хв.)	35 хв.
4	Заняття для учнів 5-8 класів з використанням відеоматеріалів на тему: «Скажемо насильству НІ!!!»	Закріпити і поглибити знання учнів про права людини, про насильство та його види. Сформувати навички правомірної поведінки, вміння	1.Привітання учасників (4 хв.) 2. Вправа «Знайомство» (10 хв.) 3. Вправа «Правила роботи» (5 хв.) 4. Вправа «Мої очікування» (5 хв.) 5. Обговорення «Поняття булінгу та його види» (міні-лекція) (10 хв.) 6. Гра-розминка «Хто зайвий» (5 хв.)	55 хв.

		самостійно приймати рішення, відстоювати власну думку	7. «Правила дитячого колективу для уникнення булінгу. Куди, до кого звертатися за допомогою в ситуації булінгу. Поради як уникнути булінгу» (робота в групах) (20 хв.) 8. Підбиття підсумків заняття («запитання-відповідь») (5 хв.) 9. Прощання «Оплески» (1 хв.)	
5	Заняття для учнів 9-11 класів використанням відеоматеріалів на тему: «Протидія виявам насильства в учнівському середовищі»	Сприяти протистоянню різним видам насильства. Сприяти оволодінню інформацією про юридичний захист та психологічну допомогу.	1. Привітання учасників (2хв.) 2. Вправа «Знайомство» (5 хв.) 3. Вправа «Правила роботи» (10 хв.) 4. Вправа «Мої очікування» (10 хв.) 5. Обговорення «Що таке булінг» (інформаційне повідомлення, перегляд відео-презентації) (15 хв.) 6. Гра-розминка «Хто зайвий» (5 хв.) 7. Вправа «Відпрацювання навичок без оціночних висловлювань» (робота в колі) (10 хв.) 8. Вправа «Скринька безпеки» (індивідуальна робота) (10 хв.) 9. Вправа «Ми схожі» (груповою робота)(15 хв.) 10. Підбиття підсумків заняття (загальне обговорення) (10 хв.) 11. Прощання. Вправа «Оплески» (1хв.)	60 хв.

Лекційно – практичне заняття для батьків

Тема: «Ми проти насилля»

Мета: надати інформацію про насильство, права та обов'язки батьків, щодо виховання дітей, навчити батьків норм толерантних взаємин у сім'ї.

Обладнання та матеріали: відео-проектор, аркуші формату А4, листи ватман, фломастери, маркери, мультимедійний проектор, ноутбук.

Загальна тривалість: 90 хв.

План

- 1.Привітання учасників (5-9хв.)
- 2.Цілі та завдання заняття (інформаційне повідомлення) (10 хв.)
- 3.Проведення вправи «Для чого???» (мозковий штурм) (5 хв.)
- 4.Ознайомити учасників з проблемами насильства, правами та обов'язками батьків, щодо виховання дітей (міні-лекція) (20 хв.)
5. Вправа «Обмеження і дозволи» (індивідуальна робота) (10 хв.)
6. Анкетування «Чи гарні ви батьки?» (10 хв.)
- 7.Перегляд відео-презентації «Прохання дітей до батьків» (обговорення) (10 хв.)
- 8.Підсумки, планування подальшої діяльності (загальне обговорення) (15 хв.)
- 9.Прощання. Вправа «Оплески» (1 хв.)

Хід проведення заняття

1.Привітання учасників

Мета: привітати учасників, ознайомити з метою зустрічі.

2.Цілі та завдання заняття

Мета: ознайомити учасників із метою та завданнями тренінгу, організаційними питаннями.

Доброго дня, шановні батьки! Нашу бесіду хотілося розпочати такими словами: «Якщо твої наміри розраховані на рік - сій жито, на десятиліття - саджай дерева, на віки - виховуй дітей». (Народна мудрість).

«Найскладніша й найблагородніша робота - єдина для всіх і водночас своєрідна і неповторна в кожній сім'ї». (В.О.Сухомлинський). *Перегляд короткометражного відеофільму «Я сюди більше не повернусь».*

Сьогодні ми проведемо нашу зустріч у формі тренінгового заняття. Тренінг - це навчання досвідом. Це чудова форма для налагодження спілкування, профілактики конфліктів, які виникають між батьками та дітьми. Ми-люди, у яких різна освіта, різний характер, різні погляди на життя, різні долі, але є одне, що об'єднує вас, це ваші діти, які можуть стати горем чи радістю. Як і що треба зробити, щоб ваша дитина стала для вас щастям, щоб колись можна було сказати собі: «Життя склалось». Тому на цьому занятті ми розглянемо актуальну проблему, це попередження насильства та жорстокості в сім'ї та в дитячому колективі.

3.Вправа «Для чого???»

Мета: з'ясувати рівень обізнаності батьків з даної теми.

Тема нашого заняття складна, оскільки стосується прояву нашими з вами дітьми жорстокості та насильства. Нажаль, це явище живе серед нас, дорослих, а також серед наших дітей.

Тому пропоную всім продовжити речення:

«Насильство та жорстокість для мене – це...».

- Чому сьогодні ми піднімаємо цю тему?
- Які форми насильства над людиною існують у нашій країні?
- Хто провокує насильство?
- Чим підкріплюється насильство?

Отже, насильство це будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування однієї людини по відношенню до іншої людини, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи як людини, так і громадянина, а також наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю.

4. Міні - лекція на тему «Проблеми насильства, права та обов'язки батьків, щодо виховання дітей»

Мета: Ознайомити учасників з проблемою насильства, та його видами.

Ця проблема є актуальною, тому що близько половини опитаних дітей в Україні вважають себе недостатньо захищеними державою від жорстокості, знущання, брутального поводження, викрадення та продажу, від сексуальної експлуатації -38%, від примусу до підневільної, непосильної, надмірної чи небезпечної праці -34%, від вживання наркотиків -43%. Насильство в сім'ї -серйозна і поширена проблема в світі. Воно впливає на життя дітей і підлітків: третина дітей в Україні щороку спостерігають акти насильства в сім'ї. Діти матерів, що зазнали знущань, у шість разів частіше намагаються покінчити життя самогубством, а 50% таких дітей мають схильності до вживання наркотиків й алкоголю. Одна третина підлітків зазнає насилля в інтимних стосунках. Найбільш типовими наслідками такої ситуації стають такі скарги батьків чи вчителів на поведінку дітей: бійки, конфлікти з оточенням, низька шкільна успішність, замкненість тощо. До емоційних проблем таких дітей можна зарахувати: підвищену агресивність, знижений настрій, депресію, тривожність, страхи, нестійкість емоційної системи.

Часто батьки скаржаться на психоневрологічні розлади у дітей - безсоння, енурези, а також соматичні – серцево-судинні розлади. Порушення травлення, астму тощо.

У тоталітарних сім'ях, де прийняті директивні, жорсткі форми виховання або дитину надмірно опікують, не враховуються потреби та психоемоційні особливості дитини, батьки не усвідомлюють жорстокої поведінки з дітьми. Вони вважають, що жорсткі умови виховання корисні, і не розуміють, що це негативно впливає як на психіку дитини, так і на стан її соматичного здоров'я.

Самі діти, які зазнають жорстокого поводження і насильства, звертаються за психологічною допомогою вкрай рідко. Насамперед, це випадки сексуального насильства щодо підлітків, побиття батьками. А ось на вулицю вони тікають все частіше. Це саме ті підлітки, з якими щодня стикається дільничний міліціонер – чи як з правопорушниками, чи як споживачами наркотиків, чи як просто нещасними бездомними дітьми.

Що ж таке жорстоке поводження з дітьми? Як відрізнити послідовні дії батьків при вихованні в дитини дисциплінованості та відповідальності від їхніх насильницьких дій? Які дії треба вважати неприпустимими, які з них підлягають покаранню згідно з Законом України «Про попередження насильства в сім'ї»?

Види та форми жорстокого поводження з дітьми. Фахівці виділяють 4 типи жорстокого поводження щодо дітей:

1. Фізичне насильство;
2. Нехтування;
3. Сексуальне насильство;
4. Психологічно жорстоке поводження.

Фізичне насильство – нанесення фізичних пошкоджень, тілесні карання, а також залучення дітей до вживання алкоголю й наркотиків. У деяких сім'ях, як дисциплінарний захід, використовують різні види фізичного насильства – від потиличників до ляпасів і шмагання ремнем. Необхідно усвідомлювати, що фізичне насильство – це фізичний напад, що завжди супроводжується словесною образою та психічною травмою. Що, без сумніву, є прямим порушенням прав та свобод людини, та зокрема дитини.

Сексуальне насильство – використання дитини дорослим або іншою дитиною для задоволення сексуальної потреби, а також залучення до дитячої проституції, в тому числі з використанням порнографічної літератури, фотографій, кінофільмів з метою отримання прибутку.

Психологічне насильство (емоційне) – відсутність любові та уваги до дитини, приниження її людської гідності, грубість (словесні образи, погрози забороняють виходити на вулицю, гуляти з однолітками, маніпулюють нею, використовуючи при цьому неправду й незгоду, кривдять її родичів і друзів для того, щоб прогнати їх).

Нехтування (зневажання основних потреб дитини) – відсутність належного забезпечення основних потреб дитини в їжі, одязі, житлі, вихованні, медичній допомозі через низку об'єктивних причин (бідність, психічне захворювання, недосвідченість), а також без них.

Отже, причинами жорстокості серед дітей є: статус дитини в колективі, відношення до нього однолітків, взаємовідношення з вчителями, стосунки в сім'ї, а також чоловічий стереотип поведінки, який культивується як у сім'ї, так і в засобах масової інформації.

Як бачимо, поширенню жорстокості дітей сприяє необізнаність батьків або осіб, що замінюють їх, із тим, які заходи впливу неприпустимі у взаєминах із дитиною, нерозуміння того, що не кожне покарання принесе дитині користь. Негативну роль відіграє також низький рівень правової культури населення, недостатні знання законодавчих норм. Що охороняють права дитини та гарантують покарання кривдників. У тому числі – за порушення основних прав людини та дитини.

Обов'язки батьків щодо виховання дітей добре описані у ст. 150 Сімейного кодексу України, згідно якої батьки зобов'язані:

- виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини.
- піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток.
- забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя.
- поважати дитину.

Окрім того ще й накладені певні заборони на батьків. Так, забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини, фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Законом України «Про охорону дитинства» визначено, що батьки або особи, які їх замінюють, мають право і зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці.

Ще важливо, що батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття що передбачено ст.180 Сімейного кодексу України. Способи такого утримання визначаються батьками за домовленістю між собою. За рішенням суду можуть присуджуватися аліменти.

Хто несе більшу відповідальність, хто має більше обов'язків щодо дитини?

Законодавчо встановлений принцип повної рівності обох батьків у питаннях виховання дітей, і жоден із них не має будь-яких переваг. Питання щодо виховання дитини вирішується батьками спільно. На кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання та розвиток дитини. Це обумовлено у ч. 1 статті 141 цього ж кодексу.

А як бути, коли батьки розлучилися?

Розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини.

5. **Вправа «Обмеження і дозволи»** (додаток 2)

Мета: проаналізувати обмеження і дозволи у родині.

Інструкція: заповніть таблицю «Заборони – заохочення», записавши:

1)Що вам забороняли ваші батьки і чим вони вас заохочували;

2)Що ви забороняєте своїм дітям і чим заохочуєте.

Порівняйте. Підкресліть пункти, які збігаються. Які ви зробили висновки?

6. **Перегляд відео-презентації «Прохання дітей до батьків»** (обговорення).

Психолог просить батьків (за бажанням) поділитися враженнями від перегляду відео-презентації.

7. **Анкетування «Чи гарні ви батьки?»** (додаток 3)

Мета: перевірити правильність виховання батьків.

1.Чи стежите ви за статтями в часописах, телевізійними або радіопрограмами на педагогічну тематику? Чи читаєте ви час від часу книжки про проблеми виховання?

2.Чи вважаєте ви недоліки в поведінці вашої дитини результатом упущення вами якихось моментів у вихованні?

3.Чи є ви разом із чоловіком (дружиною) однодумцями у вихованні ваших дітей?

4.Чи приймаєте ви допомогу вашої дитини в якійсь діяльності, навіть у тому випадку, якщо справа від цього не виграє?

5.Чи забороняєте ви щось або караєте дитину тільки в тому випадку, коли це цілком виправдано і необхідно?

6.Чи вважаєте ви послідовність у вихованні одним з основних педагогічних принципів?

7. Чи вважаєте ви, що середовище й оточення – один із чинників, який істотно впливає на виховання дитини?

8. Чи вважаєте ви заняття спортом і фізкультурою чинниками гармонійного розвитку дитини?

9. Чи вважаєте ви, що краще попросити про щось свою дитину, ніж наказати це зробити?

10. Якщо вам доводиться сказати дитині: «У мене зараз немає вільного часу» або «Почекай, поки я закінчу роботу», чи буває вам від цього неприємно?

За кожну позитивну відповідь поставте собі два бали; за відповідь «інколи» - 1 бал; за негативну відповідь - 0 балів.

Менше 6 балів – справи ваші кепські. Спробуйте терміново почати вивчення асів батьківської педагогіки.

Від 7 до 14 балів – поняття про батьківські обов'язки у вас є, але необхідно більше часу й уваги приділяти дітям, частіше з ними спілкуватися.

Більше 15 балів – ви справляєтесь з батьківськими обов'язками, але не заспокоюйтеся на цьому і не думайте, що ви робите все можливе – в батьківській праці не буває меж.

БАЖАНО ЗАЗНАЧИТИ, ЩО ВЕЛИКЕ ЗНАЧЕННЯ У ВИХОВАННІ ДІТЕЙ МАЄ ЗАОХОЧЕННЯ: СЛОВОМ, ПОГЛЯДОМ, ЖЕСТОМ, ДІЄЮ.

ДУЖЕ ВЕЛИКЕ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ДИТИНИ МАЄ ПОКАРАННЯ, ЯКЩО ВОНО СЛІДУЄ ВІДРАЗУ ЗА ВЧИНКОМ, ПРОВЕДЕНА РОЗ'ЯСНЮВАЛЬНА БЕСІДА, ВОНО СУВОРЕ, АЛЕ НЕ ЖОРСТКЕ ТА ОЦІНЮЄ ДІЇ ДИТИНИ, А НЕ ЙОГО ОСОБИСТІ ЯКОСТІ.

Караючи дитину, батько та мати проявляють терпіння, спокій та витримку.

Ознайомлення батьків з попереднім анкетуванням учнів:

1. Якщо тебе карають, то як...

2. Якщо тебе заохочують, то як...

3. Чотири «неможна», які б ти хотів мати в своїй сім'ї, коли тебе карають.

8. Підсумки, планування подальшої діяльності

Мета: Закріпити отриманні знання, сформулювати плани подальшої роботи.

Психолог пропонує всім учасникам (за бажанням) по колу висловитись стосовно того, на яке найголовніше запитання вони знайшли відповіді протягом заняття, та оцінити наскільки здійснилися їхні персональні очікування. Потім проводить коротке обговорення:

По закінченні обговорення психолог дякує учасникам за співпрацю, ділиться власними враженнями від заняття, коротко нагадує про подальші спільні плани.

9. Прощання вправа «Оплески»

Мета: сприяти позитивному завершенню заняття.

Психолог дякує учасникам за роботу та просить учасників подякувати один одному оплесками за активну участь під час заняття. Роздає інформаційний матеріал («Пам'ятка для батьків», буклет «Стоп насильство»), (додаток 4)

Лекційно - практичне заняття для педагогів

Тема: «Проблеми насильства серед дітей».

Мета: сформувати у педагогів уміння і навички розуміння та розв'язання проблеми насильства між дітьми; сфокусувати увагу учасників модулю на проблемі насильства у дитячому середовищі, та визначити власне місце у вирішенні цієї проблеми.

Обладнання та матеріали: відео-проектор, аркуші формату А4, листи ватман, фломастери, маркери, мультимедійний проектор, ноутбук, кольорові стікери, роздатковий матеріал.

Загальна тривалість: 90 хв.

План

1. Привітання учасників (2хв.)
2. Цілі та завдання заняття (інформаційне повідомлення) (3 хв.)
3. Актуальність проблеми насильства у дитячому колективі (міні-лекція) (10 хв.)
4. Перегляд презентації «Проблеми мобінгу і булінгу в шкільному середовищі» (обговорення) (15 хв.)
5. Вправа «Знайомство з національною нормативно-правовою базою» (робота у групах з документами за методом «Ажурна пилка» (20 хв.)
6. Вправа «Заплакана дівчинка» (мозковий штурм) (10 хв.)
7. Вправа «Самооцінка: використання особистих якостей педагогів та ресурсів школи» (групова робота) (15 хв.)
8. Підбиття підсумків (5 хв.)
9. Прощання. Вправа «Оплески» (1 хв.)

Хід проведення заняття

1. Привітання учасників

Мета: привітати учасників, ознайомити з метою зустрічі.

2. Цілі та завдання заняття

Мета: ознайомити учасників із метою та завданнями тренінгу, організаційними питаннями.

У багатьох країнах діти проводять під опікою дорослих в навчальних закладах більше часу, аніж будь-де за межами родини. Школи відіграють важливу роль у справі захисту дітей від насильства. Дорослі, які здійснюють контроль за навчальними закладами, і ті, хто в них працює, зобов'язані створювати безпечні умови, які сприяють збереженню гідності дітей та сприяють їх розвитку.

Збереження тенденції стійкого зростання кількості дітей з різними проблемами розвитку найближчим часом призведе до збільшення частки соціально дезадаптованих осіб серед громадян працездатного віку і подальшого загострення соціально-економічних проблем.

3. Вправа «Актуальність проблеми насильства у дитячому колективі»

Мета: ознайомити учасників тренінгу з актуальністю проблеми насильства у дитячому середовищі за результатами проведеного аналізу зазначеного питання.

Для багатьох дітей зіткнення з насильством відбувається в навчальних закладах, і це може спонукати їх самих до вчинення насильства. Вплив на суспільне сприйняття насильства в школах здійснює також і те, яку увагу приділяють засоби масової інформації екстремальним випадкам, що призводять до травмування або навіть до загибелі школярів. Разом з тим, загибель та серйозні

поранення дітей внаслідок насильства значно рідше трапляються в школах, аніж удома чи за місцем проживання дитини. В деяких суспільствах агресивна поведінка, зокрема участь у бійках, не вважається серйозною дисциплінарною проблемою. В інших, натомість, хуліганські дії часто асоціюються з дискримінацією відносно школярів із бідних родин або окремих етнічних груп або ж школярів, які мають ті чи інші відмінні риси (наприклад, зовнішні особливості, фізичні або розумові вади).

У школі дитина частіше стикається з так званими малими формами насильства, які впливають на розвиток особистості. Сучасна педагогічна практика, попри всі проблеми, труднощі та недоліки, залишається основним інститутом соціалізації особистості, її становлення та розвитку.

Зростання кількості дітей, які знайомі з проблемою насильства, свідчить не так про збільшення числа проявів насильства в житті дітей, як про усвідомлення ними цього явища.

Результати опитування показали, що підлітки мають досить точне уявлення про фізичне, сексуальне і трохи гірше про психологічне насильство, а такий вид насильства як економічне знайомий лише незначній частині дітей.

Основними місцями, де вони найчастіше зазнають насильства, діти називають вулицю і школу. Слід зауважити, що дівчата різного віку більше страждають від різноманітних форм психологічного насильства (образи, прізвиська), тоді як для хлопців найчастішими є два види насильства – психологічне і фізичне. При цьому поширена думка, що хлопці є більш стійкими до психологічного насильства, спростовується самими ж дітьми, котрі сприймають як практично рівнозначні побиття і образу.

Ці результати підтверджують той факт, що школа не лише відіграє у житті дітей важливу роль як основне середовище соціалізації, а також є місцем, де діти найчастіше стикаються з насильством у своєму житті. Сприйняття цього факту дає підстави зробити школу основною ланкою протидії зазначеному явищу, місцем, де можуть формуватися нові, вільні від насильства способи взаємодії дітей.

Однак діти відзначають також доволі загрозливий рівень частоти проявів організованого насильства з боку груп дітей – розбіжність у процентному співвідношенні таких відповідей значно менша, ніж у дорослих. Такі результати свідчать про недостатню організованість дітей, про відсутність позитивного наставництва в школі, що призводить до формування підлітками власних мікросоціумів за принципом «зграї».

Зі зростанням віку респондентів-учнів збільшується кількість дітей, які самі себе ідентифікують як агресорів відносно інших дітей. Це свідчить про підвищення міри усвідомлення ними своїх дій та їх наслідків, але водночас і про складність контролю над ними. Тобто значна кількість дітей визнає свою відповідальність за агресивні дії й, відповідно, потребує спеціальної допомоги.

4. Перегляд презентації «Проблеми мобінгу і булінгу в шкільному середовищі»

Мета: ознайомити учасників заняття з поняттями «мобінг», «булінг» та його наслідками.

Обговорення презентації.

5. Вправа «Знайомство з національною нормативно-правовою базою»

Мета: показати учасникам заняття законодавче закріплення їхніх обов'язків щодо попередження насильства серед дітей за національним законодавством.

Робота з нормативно-правовими документами.

Наказ МОН «Про вжиття заходів щодо запобігання насильству над дітьми», Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, МОН України, міністерства охорони здоров'я України «Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення», закони України «Про охорону дитинства», «Про освіту».

Психолог проводить вправу за методикою «Ажурна пилка». Для цього учасникам роздаються стікери 4 кольорів із номерами. Далі тренер об'єднує учасників у 4 групи (домашні групи). Кожна група отримує один із 4 документів для опрацювання.

Завдання для груп. Протягом 10 хвилин ознайомитися із текстом документу і разом знайти у ньому обов'язки школи щодо забезпечення безпеки дітей та попередження насильства серед дітей. По закінченні часу тренер об'єднує учасників у нові 5 груп (експертних) за номерами на стікерах (група 1, група 2, група 3, група 4, група 5). У кожній групі є по одному представнику попередньої домашньої групи, тобто в кожній групі є учасник, ознайомлений з одним із 4 документів, а разом вони мають інформацію про всі 4 документи. Завдання – обмінятися інформацією. На виконання завдання дається 30 хвилин. По закінченні часу тренер ініціює загальне обговорення.

6. Вправа «Заплакана дівчинка».

Мета: усвідомлення меж реальної допомоги дитині та принципу «Не зашкодь».

Тренер зачитує учасникам опис ситуації: «В школі під час уроку співробітник школи йде по коридору і помічає, що сидить навпочіпки біля батареї дівчинка 12–13 років. Підійшовши ближче, бачить, що дівчинка плаче. Спробувавши розпитати дитину, інформації співробітник отримує мало. Все, що вдається дізнатися, це те, що попередній урок у класі дівчинки був уроком фізкультури. Дівчинка затрималася в роздягальні, туди зайшли хлопці, і... далі розповідь нерозбірлива, більше жодної інформації немає».

Психолог запитує, наскільки реально можлива така ситуація в даній школі. Учасникам пропонується обговорити ситуацію і висунути свої версії стосовно того, що ж там могло статися, та причин сліз дівчинки.

Після обговорення методом «мозкового штурму» учасники висувують пропозиції щодо подальших дій співробітника, якими він міг би допомогти дитині у подібній ситуації. Необхідно, щоб усі запропоновані варіанти тренер зафіксував на ватмані. Надалі кожен варіант потрібно розглянути з позиції принципу «Не зашкодь» і на окремому аркуші ватману виписати всі дії, до яких не слід вдаватися, коли йдеться про захист інтересів дитини.

Дівчинка плаче. Що можна зробити?

Заспокоїти.

Приєднатися.

Дати поплакати.

Забрати з коридору.

Запропонувати допомогу.
Переключити увагу.
Дізнатися, чого хоче дитина.
Дізнатися, кому довіряє дитина.

7. Вправа «Самооцінка: використання особистих якостей педагогів та ресурсів школи»

Мета: розвиток здатності до самоаналізу, самооцінювання особистості й усвідомлення ресурсів школи.

Учасникам тренінгу пропонується виконати індивідуальне завдання: здійснити самоаналіз та аналіз ресурсів своєї школи з метою виявлення як особистих можливостей, так і ймовірності їх реалізації, виходячи з наявних ресурсів, для роботи із запобігання проявам насилля серед дітей. Як допомогу учасники можуть використовувати (додаток 6).

Приклад:

«Як класний керівник я можу:

- проводити виховні години на тему «Насильство в суспільстві»;
- провести анкетування учнів з метою виявлення їх обізнаності щодо проблеми насилля;
- розробити правила поведінки в школі для вчителів і учнів;
- запровадити цикл бесід з батьками під час батьківських зборів на тему «Запобігання проявам дитячої агресії та допомога дітям, що постраждали від насилля», «Спілкування з дитиною», «Особливості віку, в якому перебуває дитина», «Безпека дитини – що охоплює це поняття» тощо;

8. Підбиття підсумків

Мета: Закріпити отримані знання, сформулювати плани подальшої роботи.

Психолог пропонує всім учасникам по колу висловитися стосовно того, на яке найголовніше запитання вони знайшли відповідь протягом тренінгу (кожен для себе), та оцінити, наскільки здійснилися їхні персональні очікування від тренінгу. Потім ведучий проводить коротке обговорення.

По закінченні обговорення психолог дякує учасникам за співпрацю, ділиться власними враженнями від тренінгу, коротко нагадує про подальші спільні плани та закриває тренінг.

9. Прощання. Вправа «Оплески»

Мета: сприяти позитивному завершенню заняття.

Психолог дякує учасникам за роботу та просить учасників подякувати один одному оплесками за активну участь під час заняття. Роздає інформаційний матеріал («Етичний кодекс педагогів», «буклет Стоп насильство» (додаток 6).

Тренінгове заняття для учнів 1-4 класів

Тема: «Як добре бути друзями»

Мета: *формувати самоповагу й повагу до учасників заняття, розвивати впевненість у собі, підвищувати самооцінку, розвивати вміння виявляти симпатію до інших.*

Загальна тривалість: 35 хв.

Обладнання та матеріали: плакат «Правила роботи групи», малюнки із зображеними гарних і приємних подій, кольорові олівці, великий аркуш паперу для групового малюнка, стілець, фломастери.

План

1. Привітання учасників. Вправа «Знайомство» (5 хв.)
2. Вправа "Правила роботи" (інформаційне повідомлення) (2 хв.)
3. Вправа «Лагідні слова» (групова робота) (7 хв.)
4. Вправа «Хвальбинки» (індивідуальна робота) (5 хв.)
5. Вправа «Чарівний стілець» (групова робота) (5 хв.)
6. Вправа «Кумедний малюнок» (тематичний малюнок) (10 хв.)
7. Прощання. Вправа «Оплески» (1 хв.)

Хід проведення заняття

1. Привітання учасників. Вправа «Знайомство»

Мета: розвивати в учнів навички представлення себе, створити в групі доброзичливу атмосферу.

Кожен по черзі називає своє ім'я і продовжує фразу «Мій друг (моя подруга) сказав (ла) б про мене, що я...» Наприклад: «Мій друг сказав би про мене, що я весела й люблю малювати».

2. Вправа «Правила роботи»

Мета: згадати правила роботи, налаштувати учасників на продуктивну й комфортну взаємодію.

Для того, щоб наша робота була ефективною пропонуємо прийняти наступні правила, яких ми будемо дотримуватися впродовж нашого заняття.

3. Вправа «Лагідні слова»

Мета: розвивати вміння виявляти симпатію до інших, формувати самоповагу й повагу до учасників заняття, підвищувати самооцінку.

Пригадайте, якими лагідними словами ви називаєте своїх близьких, рідних, знайомих, друзів.

З якими лагідними словами ви до них звертаєтесь? У яких випадках ви це робите? Коли у вас гарний настрій або коли вам щось потрібно? Чи часто ви це робите? Якщо ні, то чому? Що заважає вам виявити симпатію до людей?

Зараз ми всі станемо в коло близько одне до одного і простягнемо руки в середину кола. За моєю командою ми всі одночасно візьмемося за руки так, щоб у кожній руці кожного з нас була чиясь рука. При цьому намагайтеся не братися за руки з тим, хто стоїть поруч із вами.

Почнемо. Раз, два, три.... Тепер, коли ми всі взялися за руки, скажіть одне одному лагідні слова.

Запитання для обговорення

Якими були ваші враження, коли ви виконували цю вправу?

Кому було важко сказати приємні слова?

Кому не було важко?

Як ви вважаєте, для чого ми виконували цю вправу?

4. Вправа «Хвальбинки»

Мета: підвищити самооцінку дітей.

Кожна дитина отримує малюнок, на якому зображена гарна або приємна дія. Дитина повинна за 2-3 хвилини скласти розповідь за малюнком, починаючи її словами «Якось я...». наприклад: «Якось я допоміг товаришеві у школі».

Психолог пояснює, що кожна дитина має якісь здібності, але щоб це помітити, треба дуже уважно й чемно ставитися до людей.

5.Вправа «Чарівний стілець»

Мета:розвинути впевненість у собі, підвищити самооцінку.

У кожної людини є позитивні риси, але не всі люди знають про них. Тому дуже важливо говорити людям про їх чесноти.

(Учасники стають у коло. У середину кола ставлять стілець. На нього по черзі сідає кожен учасник, а інші називають його риси, роблять йому компліменти.)

6.Вправа «Кумедний малюнок» (тематичний малюнок)

Мета:розвинути впевненість у собі.

Аркуш паперу прикріплюють на стіні, діти домовляються, що будуть малювати, і кожен по черзі малює із заплученими очима.

7. Прощання. Вправа «Оплески»

На завершення давайте поаплодуємо собі й іншим за плідну працю.

Тренінгове заняття для учнів 5-8 класів

Тема:«Скажемо насильству – НІ !!!»

Мета: *закріпити і поглибити знання учнів про права людини, про насильство та його види; формувати навички правомірної поведінки, вміння самостійно приймати рішення, відстоювати власну думку, формувати негативне ставлення до булінгу.*

Загальна тривалість: 55 хв.

Обладнання та матеріали: ноутбук, відео-проектор, олівці, маркери, лист ватман, інформаційний матеріал.

План

1. Привітання учасників (3 хв.)
2. Вправа «Знайомство» (10 хв.)
3. Вправа «Правила роботи» (5 хв.)
4. Вправа «Мої очікування» (5 хв.)
5. Обговорення «Поняття булінгу та його види» (міні-лекція) (10 хв.)
6. Гра-розминка "Хто зайвий" (5 хв.)
7. Обговорення в групах «Правила дитячого колективу для уникнення булінгу. Куди, до кого звертатися за допомогою в ситуації булінгу. Поради «Як уникнути булінгу» (робота в групах) (10 хв.)
8. Підбиття підсумків заняття («запитання-відповідь») (5 хв.)
9. Прощання. Вправа «Оплески» (2 хв.)

Хід проведення заняття

1. Привітання учасників

Мета: привітати учасників, ознайомити з метою зустрічі.

2. Вправа «Знайомство»

Мета: *підвищити рівень згуртованості учнів, допомогти учасникам заняття краще пізнати один одного, створити сприятливу атмосферу.*

Пропоную познайомитися в такий спосіб. Кожен по черзі називає своє ім'я та одну позитивну рису характеру, яка вас найкраще презентує. Риса має бути названа на будь-яку букву з вашого імені.

3. Вправа «Правила роботи»

Мета: *організація групи та створення можливості ефективної роботи.*

Для того, щоб наша робота була ефективною пропоную прийняти наступні правила, яких ми будемо дотримуватися впродовж нашого заняття.

ПРАВИЛА РОБОТИ:

1. Говорити від свого імені.
2. Бути доброзичливими і активними.
3. «Піднята рука».
4. Один говорить - усі слухають.
5. «Тут і тепер».
6. Обговорювати дію, а не особу.
7. «Вільна нога».
8. Конфіденційність.

Запитання до групи:

1. Чи згодні ви з правилами?
2. Чи маєте ще якісь пропозиції?

4. Вправа "Мої очікування"

Мета: *формування власної мети діяльності, мотивація та усвідомлення власної відповідальності за досягнення певних результатів.*

Наша наступна вправа так і називається. Пропоную вам на осінніх листочках, які ви знайдете у себе на спинках стільців, написати, а потім озвучити, що ви чекаєте від нашої зустрічі і прикріпити їх до нашого дерева. (Додаток 7.)

5. Ознайомлення з поняттям булінгу

Мета: *дати визначення поняттю «булінг» та розказати про його види.*

f Нам подобається, коли нас люблять, поведяться з нами чемно, звертаються до нас на ім'я, особливо на лагідне. А які відчуття у вас виникають, коли вас або когось з вашого оточення називають на прізвисько, принижують ?

f Запитання для обговорення:

f Чи спостерігали ви таку ситуацію, коли в дитячому колективі «обирається» дитина (так звана «біла ворона»), яка відрізняється від інших або зовнішнім виглядом, або розумовими здібностями, або поведінкою і цю дитину постійно зневажають та застосовують до неї прізвиська, штовхають, чіпляються, псують особисті речі та інше?

f Які відчуття у вас викликає така ситуація?

f Як ви вважаєте почуває себе дитина, яку «обрали «білою вороною»?

Психолог приймає відповіді учасників.

Психолог пояснює, що обговорена ситуація називається булінгом.

Психолог знайомить учасників із визначенням поняття булінгу та його основними формами.

(Для обговорення можна використовувати презентацію РР «Протидія булінгу» або роздатковий матеріал (закладки, брошури тощо))

Запитання для обговорення:

Які форми булінгу, на вашу думку, більш поширені серед дітей? Чому?

Хто може потрапити в ситуацію булінгу, стати «білою вороною»?

Хто, на вашу думку, може булінгувати (бути буліром)?

Чому булінг вважається проявом насильства?

Чи дотримується в ситуації булінгу найважливіший принцип прав людини/дитини «повага до особистості»?

Які права дитини ще порушуються в ситуації булінгу?

Чи порушуються в ситуації булінгу ще якісь правила?

Ведучі уважно вислуховують усі відповіді учасників, коментують їх та за необхідністю доповнюють.

(Доречно, задавати та коментувати запитання учасникам, враховуючи їх вік, готовність до діалогу, наявність часу.)

6. Гра-розминка «Хто зайвий»

Мета: активізувати учасників, зняти неприємні емоції від попередньої вправи, підготувати до подальшої роботи.

Зараз я забираю один стілець. Всі ви, за моєю командою, будете рухатися по колу. По команді: "СТОП" ви повинні знайти собі місце для того, щоб сісти. Це не обов'язково має бути ваш стілець. Той, хто залишиться стояти - вибуває з гри.

Після гри. Чи звернув хтось увагу на стрічки, які висять на 3 стільцях? Ці стрічки означають певну соціальну роль у булінгу. Звертаю вашу увагу на те, що дехто з вас, несподівано, встиг побувати у певних ролях. Так, може трапитися з вами і у житті: "Ви не очікуєте, а опиняєтеся у ролі жертви чи можливо агресора".

7. Вправа «Обговорення в групах»

«Правила дитячого колективу для уникнення булінгу. Куди, до кого звертатися за допомогою в ситуації булінгу. Поради як уникнути булінгу»

Мета: виробити правила уникнення булінгу в дитячому колективі; сформулювати знання про необхідність звернення за допомогою в ситуації булінгу; опрацювати поради як справитися з булінгом.

Психолог звертається до учасників:

Для виконання наступної вправи, ви будете працювати в трьох групах протягом 10хвилин.

Учасники об'єднуються у 3 групи (можна за рядами, якщо учні сидять за партами) та психолог оголошує завдання (роздає прописані завдання кожній групі на аркушах формату А4).

I варіант виконання завдання в групах.

1 група. Скласти правила дитячого колективу для уникнення булінгу.

2 група. Написати куди/ до кого можна звертатися за допомогою в ситуації булінгу.

3 група. Скласти та написати поради як уникнути булінгу..

II варіант виконання завдання в групах.

Психолог пропонує кожній групі опрацювати запропонований матеріал за вказаними темами/питаннями, доповнити та презентувати на загал.

1 група. Правила дитячого колективу для уникнення булінгу.

2 група. Куди і до кого можна звертатися за допомогою в ситуації булінгу.

3 група. Поради як справитися з булінгом.

На це завдання групам відводиться 10 хв. Потім ведучі просять представника кожної групи ознайомити учасників з напрацюваннями групи. На презентації відводиться 10 хвилин.

Перегляд відео-презентації «Кібербулінг».

(Під час ознайомлення з правилами дитячого колективу для уникнення булінгу можна запропонувати учасникам проголосувати за ці правила та розмістити в «класному куточку» щоб всі учні класу їх дотримувалися. Або звернутися з пропозицією до класного керівника провести класну годину, для більш детального обговорення та прийняття цих правил. Необхідно наголосити, якщо дитина потрапила в ситуацію булінгу або стала свідком такої ситуації, важливо про це розповісти тим, кому дитина довіряє (педагогам, батькам, особам, яким довіряє) .

Бажано підготувати листівки кожному учаснику або одну для розміщення в класному куточку з актуальною місцевою інформацією до кого/куди можна звернутися в ситуації булінгу.

Надавайте інформацію про роботу Національної дитячої «гарячої» лінії, телефон 0 800 500 225 або 772 (безкоштовно) в межах України (з понеділка по п'ятницю з 10.00 до 20.00, в суботу – з 10.00 до 16.00). На «гарячій лінії» можна отримати інформаційні, психологічні та правові консультації щодо протидії жорсткому поводженню з дітьми, експлуатації дітей і захисту їх прав та інтересів.

8. Підбиття підсумків

Мета: підбити підсумки заняття та обмінялись враженнями.

Психолог пропонує учасникам підбити підсумки заняття у форматі «запитання-відповідь».

Запитання:

1. Що таке булінг?
2. Хто може страждати від булінгу?
3. Які є види булінгу?
4. Що таке економічний булінг?
5. Що таке фізичний булінг?
6. Що таке психологічний булінг?
7. Що таке кібербулінг?
8. Хто такий булер?
9. До кого звернутися в ситуації булінгу?
10. Який номер телефону Національної дитячої «гарячої лінії»?
11. Які ви можете дати поради як справитися з булінгом?
12. Які ви можете дати поради як уникнути булінгу
13. Що таке насильство?

Булінг (від англ. Bully — хуліган, залякувати) – форма насильства у вигляді травлі, бойкоту, насмішок, дезінформації, псування особистих речей, фізичній розправі, тощо.

Фізичний булінг – штовхання, підніжки, зачіпання, бійки, стусани, ляпаси, «сканування» тіла, нанесення тілесних ушкоджень тощо.

Економічний булінг – крадіжки, пошкодження чи знищення одягу та інших особистих речей жертви, вимагання грошей тощо.

Психологічний булінг – принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, міміки обличчя, поширення образливих чуток, ізоляція, ігнорування, погрози, жарти, маніпуляції, шантаж тощо.

Сексуальний булінг – принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, прізвиська та образи сексуального характеру, зйомки у переодягальнях, поширення образливих чуток, сексуальні погрози, жарти тощо.

Кібербулінг – приниження за допомогою мобільних телефонів, Інтернету, інших електронних пристроїв (пересилка неоднозначних фото, образи по телефону, знімання на відео бійок чи інших принижень і викладання відео в мережу Інтернет, цькування через соціальні мережі).

9. Прощання. Вправа «Оплески»

Мета: сприяти позитивному завершенню заняття.

Психолог дякує учасникам за роботу та просить учасників подякувати один одному оплесками за активну участь під час заняття. Роздає інформаційний матеріал (буклет «Стоп насильство»)

Тренінгове заняття для учнів 9-11 класів

Тема: «Протидія виявам насильства в учнівському середовищі»

Мета: сприяти протистоянню різним видам насильства; сприяти оволодінню інформацією про юридичний захист та психологічну допомогу.

Обладнання та матеріали: Плакат «Правила роботи», Плакат "Дерево", липучі стікери у формі осінніх листочків, ручки, мультимедійна презентація, ватмани, маркери, камінці, мушлі, капронові носки, атласні стрічки 3 кольорів, відривні стікери, скринька, фломастери або ручки.

Загальна тривалість: 60 хв.

План

1. Привітання учасників (2хв.)
2. Вправа "Знайомство"(5 хв.)
3. Вправа "Правила роботи" (5хв.)
4. Вправа "Мої очікування"(5 хв.)
5. Обговорення "Що таке булінг" (інформаційне повідомлення, перегляд відео-презентації) (10хв.)
6. Гра-розминка "Хто зайвий" (5 хв.)
7. Вправа «Відпрацювання навичок без оціночних висловлювань» (робота в колі) (10 хв.)
8. Вправа "Скринька безпеки" (індивідуальна робота) (5 хв.)
9. Вправа «Ми схожі» (робота в парах) (5 хв.)
10. Підведення підсумків заняття (5 хв.)
11. Прощання. Вправа «Оплески»(1 хв.)

Хід проведення заняття

1. Привітання учасників

Мета: повідомлення теми заняття, установка на активну роботу під час заняття.

Доброго дня, шановні учасники. Сьогодні ми з вами тут для того, щоб обговорити важливу тему - тему насильства та жорстокості серед учнів.

Кожному з нас, хоча б раз у житті доводилося зіткнутися з насильством. Воно могло застосовуватися проти вас самих, ви могли бути свідком, або самі ставали тими, хто ображає. Ми поговоримо про насильство та жорстокість, які направлені на одну дитину. Це явище називають булінгом. Сьогодні ми спробуємо зрозуміти почуття жертви булінгу, та поведінку агресора. І найголовніше, разом знайдемо шляхи допомоги постраждалій дитині та спробуємо убезпечити себе, щоб не зіграти одну з ролей у булінгу.

Сподіваюся, вам буде цікаво та пізнавально і ви з користю проведете час.

2. Вправа «Знайомство»

Мета: підвищити рівень згуртованості учнів, допомогти учасникам заняття краще пізнати один одного, створити сприятливу атмосферу.

Пропоную познайомитися в такий спосіб. Кожен по черзі називає своє ім'я та одну позитивну рису характеру, яка вас найкраще презентує. Риса має бути названа на будь-яку букву з вашого імені.

3. Вправа «Правила роботи»

Мета: організація групи та створення можливості ефективної роботи.

Для того, щоб наша робота була ефективною пропоную прийняти наступні правила, яких ми будемо дотримуватися впродовж нашого заняття.

ПРАВИЛА РОБОТИ:

1. Говорити від свого імені.
2. Бути доброзичливими і активними.
3. «Піднята рука».
4. Один говорить - усі слухають.
5. «Тут і тепер».
6. Обговорювати дію, а не особу.
7. «Вільна нога».
8. Конфіденційність.

Запитання до групи:

1. Чи згодні ви з правилами?
2. Чи маєте ще якісь пропозиції?

4. Вправа «Мої очікування»

Мета: формування власної мети діяльності, мотивація та усвідомлення власної відповідальності за досягнення певних результатів.

Наша наступна вправа так і називається. Пропоную вам на осінніх листочках, які ви знайдете у себе на спинках стільців, написати, а потім озвучити, що ви чекаєте від нашої зустрічі і прикріпити їх до нашого дерева.

5. Обговорення «Що таке булінг»

Мета: ознайомити учасників з поняттям булінгу, соціальними ролями у булінгу та стилями їх поведінки.

Сьогодні серед учнівської молоді надзвичайно загострилася проблема насильства, здійснюваного самими дітьми один до одного.

Останніми роками визнано поширення такого явища, як шкільний булінг. Отже, що це таке: булінг у перекладі з англійської - хуліганити, грубіянити, визначається, як утиск, цькування, дискримінація. Це тривалий процес свідомого жорстокого ставлення (фізичного і психічного) з боку дитини або групи дітей до іншої дитини або дітей.

4 головні компоненти булінгу:

- агресивна і негативна поведінка;
- здійснюється регулярно;
- відбувається у відносинах, учасники яких мають неоднакову владу;
- така поведінка є навмисною.

Форми шкільного булінгу:

- фізичний (умисні штовхання, удари, стусани, побої, нанесення інших тілесних ушкоджень та ін.);
- психологічний (насильство, пов'язане з дією на психіку, що завдає психологічну травму шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно заподіюється емоційна невпевненість)

Соціальна структура булінгу:

- переслідувач (кривдник, агресор);
- постраждала дитина (жертва);
- спостерігач.

Зараз ми можемо пригадати, що можливо кожен з нас мав якусь свою роль у булінгу. Наприклад був спостерігачем, але при цьому не задумувався, що є безпосереднім його учасником.

Як розпізнати жертву:

- діти, які не можуть захистити себе, фізично слабші за своїх однолітків;
- невпевнені в собі діти, замкнуті, мовчазні;
- діти, які мають руде волосся, повні чи худі;
- діти, які уникають певних місць у школі (наприклад, на перерві сидять у класі);
- діти, які часто не мають ні одного близького друга, краще спілкуються з дорослими ніж з однолітками.

Як розпізнати агресора:

- якщо це хлопчики, вони зазвичай фізично сильніші за інших;
- виділяються зовнішністю, манерою поведінки, одягом;
- вони часто зухвалі та агресивні в ставленні до дітей та дорослих;
- не дуже гарно вчаться;
- мають досить велике коло друзів або однокласників та ін.

Як розпізнати спостерігача:

- діти з кола кривдника;

- однокласники;
- випадкові учні або ін..

Наслідки булінгу можуть бути різноманітні. Їх жертви зазнають чимало страждань. Це і зниження самооцінки, поганий сон та апетит, тривожність, вживання алкоголю, паління, думки про самогубство та інші.

Отже, як бачимо явище булінгу є поширеним, але в наших силах його зупинити і не лишатися осторонь. Адже слід пам'ятати, що сьогодні ти - спостерігач, а завтра -- жертва.

6. Гра-розминка «Хто зайвий»

Мета: активізувати учасників, зняти неприємні емоції від попередньої вправи, підготувати до подальшої роботи.

Зараз я забираю один стілець. Всі ви, за моєю командою, будете рухатися по колу. По команді: "СТОП" ви повинні знайти собі місце для того, щоб сісти. Це не обов'язково має бути ваш стілець. Той, хто залишиться стояти - вибуває з гри.

Після гри. Чи звернув хтось увагу на стрічки, які висять на 3 стільцях? Ці стрічки означають певну соціальну роль у булінгу. Звертаю вашу увагу на те, що дехто з вас, несподівано, встиг побувати у певних ролях. Так, може трапитися з вами і у житті: "Ви не очікуєте, а опиняєтеся у ролі жертви чи можливо агресора".

7. Вправа «Відпрацювання навичок без оціночних висловлювань»

Мета: вправляння у формулюванні безоцінних висловлювань, можливість напрацювати навички висловлювань типу «Кажу те, що бачу».

Тренер звертається до учасників зі словами: «Сидячи в колі, ви зараз слідкуєте за поведінкою інших і по черзі говорите, що ви бачите відносно будь-кого з учасників. Наприклад: «Коля сидить, поклавши ногу на ногу», «Катя посміхається».

Учасники по колу пробують сформулювати безоцінні висловлювання. Ведучий слідкує, щоб не використовувались оцінні судження і висновки. Після виконання вправи обговорюється, чи часто помічали тенденцію вдаватися до оцінки, чи була ця вправа складною, що відчували учасники.

8. Вправа «Скринька безпеки»

Мета: формувати в учнів навички відповідальної та безпечної поведінки, спонукати підлітків до пошуку шляхів захисту у небезпечних для них ситуаціях.

Завдання вправи полягає у тому, що кожен з вас повинен подумати і написати:

1. Як захистити себе від булінгу.
2. Що повинна робити дитина у ситуації булінгу.

Озвучивши свої рекомендації, кинути їх у спільну "скриньку безпеки".

Психолог записує на ватмані всі, запропоновані дітьми, варіанти.

Рекомендації:

1. Зберігай спокій, дій хоробро та обійди ситуацію.
2. Стримуй гнів.
3. Говори спокійно і впевнено - дай агресору можливість зупинитися.

4. Звернися по допомогу до дорослого, якому довіряєш (це може бути вчитель, психолог чи соціальний педагог).
5. Повідом про булінг когось із дорослих анонімно.
6. Поговори про це з своїм братом, сестрою, знайомими.
7. Відійди в сторону. Це не ознака слабкості!
8. Усунь провокативні фактори.

ПАМ'ЯТАЙТЕ!

- Ви маєте право відмовитися робити те, до чого вас примушують силою або образливими, злими словами.

- Ваша власність належить тільки вам.
- Ви маєте право на допомогу.
- Кожна дитина має право жити вільно, у безпеці, відчувачи тепло і любов!

9. Вправа «Ми схожі»

Мета: допомогти учасникам усвідомити, що вони мають багато спільного, однак кожен має свої відмінності, які створюють унікальну особистість кожного.

Спочатку учасники хаотично ходять по кімнаті й говорять кожному, кого зустрічають, 2 фрази, що починаються словами:

- «Ти схожий на мене тим, що...»;
- «Я відрізняюсь від тебе тим, що...».

Інший варіант. У парах протягом 2 хвилин вести розмову на тему «Чим ми схожі»; а потім 2 хвилини – на тему «Чим ми відрізняємось». По закінченні вправи проводиться обговорення, звертається увага на те, що було легко, а що важко зробити, які відкриття було зроблено. Потрібно відзначити, наскільки часто учасники вдавалися до порівняння зовнішніх ознак (довжина волосся, колір одягу, стать, зріст і т.п.).

Наприкінці робиться висновок про те, що всі ми, по суті, схожі й водночас різні, але маємо право на ці відмінності й ніхто не може змусити нас бути іншими.

10. Підведення підсумків

Мета: підбити підсумки заняття та обмінятись враженнями.

Наше заняття закінчилося. А зараз прошу сказати: "Що вам найбільше запам'яталося?" "Що зможете за необхідності застосувати в житті?" "Чи збулися очікування?"

Психолог після рефлексії роздає буклети.

11. Прощання. Вправа «Оплески»

Мета: сприяти позитивному завершенню заняття.

Психолог дякує учасникам за роботу та просить учасників подякувати один одному оплесками за активну участь під час заняття. Роздає інформаційний матеріал (буклет «Стоп насильство»)

Що таке насильство?

Насильство – фізичний або психологічний вплив однієї людини на іншу, що порушує конституційне право людини на особистісну недоторканість (у фізичному і духовному розумінні). (Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників/за заг. ред. А.Й. Капської, І.М. Пінчук, С.В. Толстоухової)

Насильство – застосування грубої фізичної сили одного суб'єкта над іншим чи морального тиску на нього. (Словарь социального педагога и социального работника/под ред. И.И. Калачевой, Я.Л. Коломинского, А.И. Левко).

Насильство – навмисне застосування людиною, групою різних форм примусу по відношенню до конкретної особи, групи з метою досягнення певної мети (утиск конституційних прав та свобод громадянина, нанесення шкоди чи загроза фізичному, психічному стану). (Словарь социального педагога/Авт. сост. Л.В. Мардахаев).

Жорстоке поводження – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування однієї людини стосовно іншої, якщо ці дії порушують її конституційні права, свободи як людини та громадянина і наносять їй моральну травму, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю.

Приклади форм фізичного насильства: штовхання, копняки, запотиличники, викручування рук, кусання, дряпання, висмикування волосся, тягання за вуха, побиття за допомогою будь-яких речей, підставлення ноги, придушення тощо.

Приклади форм психологічного насильства: прізвиська, образи, навішування ярликів, порівняння, підкреслювання фізичних і психологічних «вад», ігнорування, бойкот, групове цькування, вживання ненормативної лексики тощо.

Приклади форм сексуальної агресії серед дітей: дотики до інтимних частин тіла дитини, пропозиції статевого характеру, імітування статевого акту відносно іншої дитини, акцентування уваги на статевих ознаках тощо.

Приклади проявів нехтування потребами дитини: псування речей, відбирання їжі, насміхання над інтересами, неприйняття точки зору, відкидання тощо.

Додаток 2.

Таблиця «Заборони – заохочення»

Що Вам забороняли ваші батьки	Чи заохочували Вас ваші батьки	Що Ви забороняєте своїм дітям	Чим Ви заохочуєте своїх дітей

Додаток 3.

Анкета «Чи гарні ви батьки?»

1. Чи стежите ви за статтями в часописах, телевізійними або радіопрограмами на педагогічну тематику? Чи читаєте ви час від часу книжки про проблеми виховання?

2. Чи вважаєте ви недоліки в поведінці вашої дитини результатом упущення вами якихось моментів у вихованні?

3. Чи є ви разом із чоловіком (дружиною) однодумцями у вихованні ваших дітей?

4. Чи приймаєте ви допомогу вашої дитини в якійсь діяльності, навіть у тому випадку, якщо справа від цього не виграє?

5. Чи забороняєте ви щось або караєте дитину тільки в тому випадку, коли це цілком виправдано і необхідно?

6. Чи вважаєте ви послідовність у вихованні одним з основних педагогічних принципів?

7. Чи вважаєте ви, що середовище й оточення – один із чинників, який істотно впливає на виховання дитини?

8. Чи вважаєте ви заняття спортом і фізкультурою чинниками гармонійного розвитку дитини?

9. Чи вважаєте ви, що краще попросити про щось свою дитину, ніж наказати це зробити?

10. Якщо вам доводиться сказати дитині: «У мене зараз немає вільного часу» або «Почекай, поки я закінчу роботу», чи буває вам від цього неприємно?

За кожну позитивну відповідь поставте собі два бали; за відповідь «інколи» - 1 бал; за негативну відповідь - 0 балів.

Менше 6 балів – справи ваші кепські. Спробуйте терміново почати вивчення азів батьківської педагогіки.

Від 7 до 14 балів – поняття про батьківські обов'язки у вас є, але необхідно більше часу й уваги приділяти дітям, частіше з ними спілкуватися.

Більше 15 балів – ви справляєтесь з батьківськими обов'язками, але не заспокоюйтеся на цьому і не думайте, що ви робите все можливе – в батьківській праці не буває меж.

Додаток 4.

Пам'ятка для батьків

Шановні мами і тата!

Уважно прочитайте цю пам'ятку і замисліться про те, наскільки правильно ви чините, виховуючи свою дитину, визначаючи заохочення і покарання дітей у сім'ї.

- Ваша дитина повинна відчувати вашу послідовність і відповідальність, об'єктивність і розсудливість в оцінці її вчинків, поведінки.

- Ніколи не карайте свою дитину, не розібравшись у ситуації, з чужих слів.

- Не приймайте формальне рішення про покарання своєї дитини.

- Поважайте у своїй дитині людину, не ображайте і не принижуйте її.

- Не бійтеся розповідати своїй дитині про свою провину в її віці, адже це тільки допоможе дитині зрозуміти вас і себе.

- Вимагайте від дитини говорити тільки правду, якою б вона для вас не була.

- Захищайте свою дитину, якщо ви впевнені в тому, що вона не скоювала поганого вчинку.

- Карайте дитину, не принижуючи її людську гідність.

- Караючи дитину, дотримуйтеся єдиної лінії покарання, не приховуйте від одного з батьків провину дитини, адже це може призвести до втрати вашого авторитету.

- Будьте терплячими в покаранні, будь-який промах дитини не залишайте поза увагою.

- У промахах і провині своєї дитини не намагайтеся звинувачувати інших людей.

- «Хто старе споминає, той щастя не має». Згадуйте це прислів'я тоді, коли маєте намір докорити дитину поганим вчинком, який вона колись скоїла.

- Спілкуйтеся зі своєю дитиною — іноді вона здійснює проступок, щоб звернути на себе увагу.

- Пам'ятайте! Хвала повинна бути об'єктивною!

- Любіть свою дитину, незважаючи ні на що!

Додаток 5.
Джерела інформації до вправи «Знайомство з національною
нормативно-правовою базою»

1. Конвенція про права дитини
http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_021

2. Наказ МОН «Про вжиття заходів щодо запобігання насильству над дітьми» //
www.mon.gov.ua/newstmp/2010_1/02_02/nakaz_mon_59.doc

3. Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, МОН України, міністерства охорони здоров'я України «Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення»
[//http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0099-04](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0099-04)

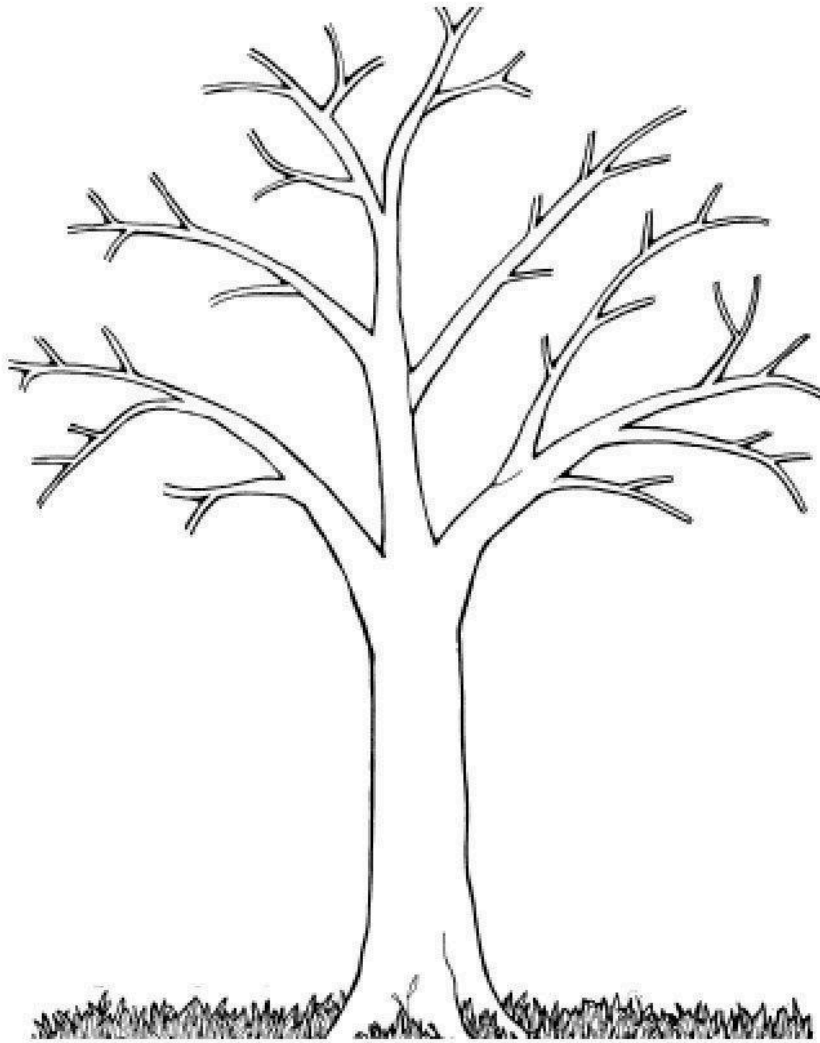
4. Закон України «Про охорону дитинства» //
<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2402-14>

5. Закон України «Про освіту» //
<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1060-12>

Вправа «Самооцінка: використання особистих якостей педагогів та ресурсів школи»

«Як класний керівник я можу:

- проводити виховні години на тему «Насильство в суспільстві»;
- провести анкетування учнів з метою виявлення їх обізнаності щодо проблеми насилля;
 - розробити правила поведінки в школі для вчителів і учнів;
 - запровадити цикл бесід з батьками під час батьківських зборів на тему «Запобігання проявам дитячої агресії та допомога дітям, що постраждали від насилля», «Спілкування з дитиною», «Особливості віку, в якому перебуває дитина», «Безпека дитини – що охоплює це поняття» тощо;
- організувати випуск стінгазети «Діти проти насилля»;
- приділяти увагу дітям, у яких ризик стати жертвами насилля більш високий, ніж у інших;
 - підвищувати рівень толерантності дітей одне до одного, й власним прикладом також;
- формувати доброзичливе ставлення до новачків, які з'являтимуться в школі;
- провести вікторину спільно з паралельним класом на тему насильства;
- взяти участь у щорічній акції «16 днів проти насилля»;
- співпрацювати з районною соціальною службою і службою у справах дітей тощо».

Додаток 9.

Якщо Ви
бачите/чуєте/знаєте, що
ДИТИНУ Б'ЮТЬ

**Але бажаєте
зберегти анонімність:**

Телефонуйте
на Національну дитячу "гарячу" лінію.

Анонімно, конфіденційно та безкоштовно!

Інформацію передадуть в державні органи
для подальшої перевірки та реагування.

Також ви можете отримати
психологічну чи правову консультацію,
та зрозуміти як діяти в конкретній ситуації.

Не будьте байдужими.
Кожна дитина має право на захист.

**Національна дитяча
"гаряча" лінія**

Етичний кодекс для педагога

Цей етичний кодекс був розроблений для викладачів шведської школи. Він складається із чотирьох основних принципів, що стосуються прав учнів і педагогів.

ОГЛЯД

Професійний педагог прагне створити навчальне середовище, яке б розкривало й збільшувало потенціал усіх учнів. Професійний педагог сумлінно докладає всіх можливих зусиль та є прикладом дотримання високих етичних стандартів. Професійний педагог відповідально приймає те, що кожна дитина має право на створення постійного безпечного середовища, що не перешкоджатиме навчанню.

ПРИНЦИП I. Етична поведінка щодо учнів Професійний педагог приймає персональну відповідальність за виховання в учнів тих якостей характеру, які допоможуть їм оцінити наслідки і прийняти відповідальність за свої дії і вибір. Ми рішуче вважаємо батьків основними вихователями, що відповідають за формування моральної поведінки своїх дітей. Тим не менш, ми вважаємо, що всі викладачі зобов'язані сприяти розвитку громадянських чеснот, таких як чесність, працьовитість, відповідальність, готовність і здатність до співпраці, лояльність, вірність, повага до закону, до людського життя, до інших та до себе.

1. Професійний педагог старанно і справедливо працює з кожним учнем і прагне розв'язувати проблеми, зокрема проблеми дисципліни, відповідно до закону та шкільної політики.

2. Професійний педагог навмисно не піддає учнів дискримінації.

3. Професійний педагог не розкриває конфіденційну інформацію, що стосується учнів, якщо цього не вимагає закон.

4. Професійний педагог докладає конструктивних зусиль, щоб захистити учнів від умов, які є несприятливими для їх навчання, здоров'я і безпеки.

5. Професійний педагог прагне представляти факти без спотворень та упередженості.

Професійний педагог бере на себе відповідальність за ефективність своєї роботи і постійно прагне продемонструвати свою компетентність.

ПРИНЦИП II

Професійний педагог прагне зберегти гідність професії, поважати закон і підкорятися йому, при цьому демонструючи особисту недоторканність.

1. Професійний педагог відповідально ставиться до свого статусу на основі професійної кваліфікації і дотримується умов договору або призначення.

2. Професійний педагог підтримує своє психічне здоров'я, фізичну витривалість і соціальну розсудливість у належному стані, необхідному для виконання обов'язків професійного призначення.

3. Професійний педагог продовжує професійно зростати.

4. Професійний педагог навмисно не спотворює офіційну політику школи або освітніх організацій, а також чітко розрізняє ці погляди і свою особисту думку.

5. Професійний педагог чесно веде рахунки всіх коштів, виділених для потреб його або її.

6. Професійний педагог не використовує інституційні або професійні привілеї для отримання особистих або прихованих переваг.

ПРИНЦИП III: Етична поведінка щодо колег по професії

Професійний педагог справедливо і рівно ставиться до колег по роботі та до всіх представників професії.

1. Професійний педагог не розкриває конфіденційну інформацію, що стосується колеги, крім випадків, передбачених законодавством.

2. Професійний педагог навмисне не робить неправдивих заяв про колег або шкільну систему.

ПРИНЦИП IV: Етичної поведінки щодо батьків та суспільства

Професійний педагог приймає зобов'язання щодо охорони громадського суверенітету народної освіти.

Професійний педагог розуміє, що якісна освіта є спільною метою громадськості, тому необхідно докладати спільних зусиль для досягнення цієї мети.

1. Професійний педагог докладає узгоджених з колегами зусиль, аби повідомити батькам усю інформацію, яка має бути розкрита в інтересах учня.

2. Професійний педагог прагне розуміти і поважати цінності й традиції різних культур, представлених у громаді і в його класі.

3. Професійний педагог проявляє позитивну й активну роль у школі та у зв'язках із громадськістю.

Література:

1. Баєва І.А. Психологічна безпека в освіті. – СП б: Пітер, -2002.
2. Барліт О.О. Соціально-педагогічна проблема насилля в освітньому середовищі / О.О. Барліт, А.Ю. Барліт – Запоріжжя: Олекс, 2011.
3. Лейн Д. Шкільне насилля. – СП б: Пітер, -2001.
4. Навчально-методичний посібник «Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в школі». К:2013. – 96 ст.
5. Оржеховська В.М., Федорченко Т.Є. «Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх». Навчальний посібник. –Черкаси. –Вид. Чабаненко Ю., - 2008.

